

З м і ст

Вступ.....	7
1. Дебати про Донцова	15
2. Від марксизму до націоналізму	37
3. Повернення до Львова і відновлення «ЛНВ»	61
4. «Заграва»	79
5. До нової ідеології	103
6. «Націоналізм»	125
7. Після «Націоналізму»	141
8. Донцов і ОУН	167
9. Кінець «ЛНВ» і початок «Вістника»	187
10. Донцов і фашизм	203
11. Донцов і його критики	223
12. Донцов і вістниківці	247
13. Напередодні війни	267
Висновки.....	289
Скорочення.....	299
Бібліографія	303
Список ілюстрацій.....	329
Показчик	331

Вступ

Дмитро Донцов (1883–1973) належить до трійки найвидатніших політичних мислителів України – поряд із Михайлом Драгомановим, якого він люто ненавидів, і Вячеславом Липинським, який люто ненавидів його. Втім, ані Драгоманов, ані Липинський ніколи не викликали таких гострих дискусій у сучасній Україні, як основоположник українського інтегрального націоналізму¹ – чи не тому, що перші двоє вже належать історії, тоді як Донцов у певному сенсі залишається нашим сучасником?

Бурхливі публічні дискусії довкола його постаті й доктрини точилися за життя Донцова і не вщухають дотепер. Коли в листопаді 2018 року на честь колишнього голови Українського телеграфного агентства мерія Києва вирішила встановити на будівлі «Укрінформу» меморіальну дошку, це обурило декого з громадян України та вихідців із неї, зокрема в Ізраїлі. Донцова називали «мерзеним фашистом» і «видатним антисемітом», цитували антиєврейські вислови з його статей 1930-х років². Тимчасом шанувальники Донцова, журналісти «Укрінформу», побачили в цій хвилі критики «руку Москви»: мовляв, Росія «не пропускає жодного кроку українського суспільства щодо увічнення пам'яті своїх геро-

¹ Інтегральним націоналізмом у цій книжці я називатиму різновид авторитарного націоналізму, який розглядає націю як органічну цілість і вимагає беззастережного підпорядкування особи інтересам своєї нації, що їх він ставить вище від інтересів будь-якої соціальної групи, інших націй і людства загалом. Детальніше див.: Олександр Зайцев, «“Інтегральний націоналізм” як теоретична модель для дослідження українського націоналістичного руху», *Український визвольний рух*, зб. 15 (Львів, 2011), с. 5–25.

² Эдуард Долинский, «В Киеве установят мемориальную доску выдающемуся антисемиту», 24 ноября 2018, <https://strana.ua/opinions/172997-v-kieve-ustanovyat-memorialnuju-dosku-vydajushchemu-antisemitu.html>; «Израильские СМИ обеспокоены решением Кличко увековечить память антисемита Донцова», 4 декабря 2018, <https://strana.ua/news/174686-izralskie-smi-obespokoenyi-resheniem-klichko-uvekovechit-pamjat-antisemita-dontsova.html>.

їв», от і цього разу вона «миттєво підключила спікерів в Україні та навіть деякі ізраїльські медіа-ресурси». «Для російських (і проросійських) шовіністів, для ностальгуючих за Сталіним вихідців з комуністичної імперії кожен борець за незалежність України є – “фашист”, кожен – незалежно від його поглядів і вчинків»³.

Певна річ, не кожен, хто засуджує Донцова (а також Степана Бандеру, Романа Шухевича й інших провідників та ідеологів радикального націоналістичного руху), є проросійським шовіністом чи сталіністом, і так само не кожен, хто їх шанує, сам є радикальним націоналістом. Такий спосіб аргументації, останнім часом, на жаль, доволі звичний, нагадує радянські часи: тоді, щоб унеможливити будь-яку дискусію, варто було написати, що ось такий-то лле воду на млин світового імперіялізму чи українського буржуазного націоналізму, а тепер до цього ж таки приддається згадка про російський шовінізм, путінську пропаганду чи неонацизм укупі з антисемітизмом. Утім, скандална історія з пам'ятним знаком унаочнила виразну тенденцію в публічній (а почасти і в академічній) дискусії про чільні постаті в історії націоналістичного руху: одні змальовують їх як огидних «фашистів», інші – як геройчних «борців за незалежність», й обидві сторони запевняють, що фашизм і національно-визвольна боротьба не могли мати нічого спільного.

Ця книжка є спробою вийти за межі такого «чорно-білого» підходу. Її базове припущення полягає в тому, що боротьба за незалежність України та «епоха фашизму» в Європі – це історичні контексти, однаково важливі для адекватного розуміння Донцова, як і всього українського інтегрального націоналізму міжвоєнної доби. Звісно, йдеться не про конструктування моделі «національно-визвольного фашизму», а про врахування потужного впливу європейського ультранаціоналізму, включно з фашизмом, на радикальну течію українського визвольного руху.

Є незаперечним фактом, що Донцов перейняв і пересадив на український ґрунт деякі ідеї інтегрального націоналізму, поширювані в Європі від кінця XIX століття. Проте в історії інтелектуальних течій, як слушно

³ Лана Самохвалова, Євген Якунов, «Дмитро Донцов і “викривачі”: для чого розганяють скандал довкола пам'ятного знака?», 8.12.2018, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2596509-dmitro-doncov-i-vikrivaci-dla-cogo-rozganaut-skandal-dovkola-pamatnogo-znaka.html>.

спостеріг Марк Бльок, самим фактом запозичення «іноземних формул» нічого не можна пояснити. «Бо завжди залишається проблема: чому запозичення відбулося саме в той час, ні раніше, ні пізніше? Для зараження потрібні дві речі: генерація мікробів і, в момент захворювання, відповідний «ґрунт»⁴. Отже, треба пояснити не тільки, чому Донцов став у 1920–1930-х роках головним носієм ідей інтегрального націоналізму, а й чому вони так добре прижилися на західноукраїнському ґрунті. Для цього, ясна річ, не досить вивчити лише інтелектуальну біографію Донцова, однак годі заперечити, що на всій ідеології та практичній діяльності радикальних українських націоналістів «витиснене нестерте тавро його небуденної індивідуальності»⁵.

Для дослідження інтелектуальної історії українського інтегрального націоналізму Донцов – щонайкраща постать. Саме він, найбільшою мірою засвоївши і переосмисливши європейські ідеї волонтаризму, ірраціоналізму та інтегрального націоналізму, витворив на їх основі доктрину «чинного», або «вольового», націоналізму, яка визначально вплинула і на «організований націоналізм» ОУН, і на «творчий націоналізм» Фронту національної єдності. Розквіт Донцова як ідеолога припадає на міжвоєнну добу, однак вплив його виходить далеко за її межі. Його вчення живило ідеологію та діяльність радикального крила ОУН, на чолі якого в 1940 році став Степан Бандера. Книжки і статті мислителя виховали багато з тих, хто в роки Другої світової війни створював Українську повстанську армію, а згодом до середини 1950-х років зі зброєю в руках боровся проти комуністичного режиму. Доктрина Донцова, хоч і занепала наприкінці його життя, у незалежній Україні здобула нових прихильників, а російська агресія, що почалася в 2014 році, додатково переконала їх в актуальності його заповітів, головний із яких – повна політична і культурна сепарація від Росії та боротьба проти неї у спілці із Заходом. Тож недарма навіть і президент Петро Порошенко цитував «Підстави нашої політики», нагадуючи, що «жодна нація не визволялася лише власни-

⁴ Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*, 2e éd., (Paris, 1952), p. 8–9. Пор.: Марк Блок, *Апологія історії або ремесло історика*, переклад Марини Марченко (Київ, 2018), с. 30.

⁵ Мирослав Прокоп, *Напередодні незалежності України: спостереження і висновки* (Нью-Йорк, 1993), с. 511.

ми силами», та з похвалою відзначав безкомпромісний патріотизм Донцова і його «глибоке розуміння ситуації»⁶.

Втім, як визнав у жовтні 2018 року керівник Науково-ідеологічного центру імені Дмитра Донцова Олег Баган, проблему осмислення ідейно-політичної спадщини «вольового націоналізму» в Україні все ще не розв'язано (в бажаному для послідовників Донцова сенсі).

Це зумовлено трьома значущими факторами: а) загальною настороженістю в українському суспільстві й українській науці до ідей та досвіду вольового націоналізму 1920–1940-х рр., що є наслідком збереження в них постсоветських і малоросійських стереотипів в сприйнятті української історії; б) низьким рівнем розвитку націософської теоретичної думки в Україні, який не дозволяє адекватно сприйняти й проінтерпретувати ідеологію вольового націоналізму, загалом ідейну традицію консерватизму, як українського, так і європейського; в) потужними впливами ліберальних ідей і політологочних теорій, які «заганяють» сприйняття націоналізму у такі трафарети трактувань, які фальшують його історію, викривлюють ідеї, підмінюють поняття і вартощі (з останніх досліджень див. хитро-маніпулятивну монографію О. Зайцева «Український інтегральний націоналізм» (К., 2013))⁷.

Цілком поділяю думку головного популяризатора творів Донцова про важливість і складність проблеми, проте не поділяю його погляду на причини незадовільного стану її розв'язання (за винятком самокритичної зауваги про низький рівень «націософської теоретичної думки»). За Баганом, кожен, хто насторожено ставиться до досвіду «вольового націоналізму», уражений постсоветськими і малоросійськими стереотипами, а ті, хто розглядає його історію крізь призму ліберальних ідей, неодмінно її фальшують і викривлюють. Як і у згаданій історії з меморіяльною дошкою, дискусію тут підмінено навішуванням ідеологічних ярликів, із тією різницею, що в цьому випадку цим займається дипломований нау-

⁶ «Позачергове послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє та зовнішнє становище України”», 27 листопада 2014 року, <https://www.president.gov.ua/news/pozachergove-poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoi-rad-34118>; «Президент привітав інформаційне агентство “Укрінформ” зі сторічним ювілеєм», 20 листопада 2018 року, <https://www.president.gov.ua/news/prezident-privitav-informacijne-agentstvo-ukrinform-zi-stori-51114>.

⁷ Олег Баган, «Спадок націоналізму (Тези до політологічної дискусії на сайті “Вголос”)», <http://dontsov-nic.com.ua/spadok-natsionalizmu/>.

ковець, від якого можна було б очікувати академічнішого стилю полеміки. Власне такий заїдеологізований і нетерпимий до опонентів підхід – цілком у дусі самого Донцова – і є, на мій погляд, головною перешкодою на шляху адекватного осмислення спадщини мислителя.

Цією книжкою я намагаюся зробити посильний внесок у дослідження інтелектуальної історії українського інтегрального націоналізму, а водночас перевести дискусію про неї в академічніше русло. Я вже звертався до цієї теми в монографії «Український інтегральний націоналізм 1920–1930-х років» (тій самій, яку Баган називає «хитро-маніпулятивною»), один із розділів якої присвячено «чинному націоналізмові» Донцова. Проте у цій праці застосовано суттєво інший підхід. У монографії 2013 року я спробував систематизувати розрізnenі й часом позірно суперечливі тексти Донцова, написані між 1922 і 1939 роками, щоб охопити аналізом не окремі праці, а доктрину як цілість. Це дало змогу розглянути «чинний націоналізм» як систему, що еволюціонувала в деталях, але залишалася незмінною в своїй основі. За всіх переваг такого підходу, його неминучим наслідком є брак уваги до змін і еволюції, хоча насправді її система «чинного націоналізму», і її творець постійно змінювалися. Саме світоглядна еволюція Донцова на тлі суспільних змін буде головним об'єктом уваги в цій книжці, тому в ній основною формою викладу буде вже не статична «картина», а комбінація «розповіді» з «коментарем» (за образною класифікацією Антуана Про)⁸. Хронологічно послідовна розповідь дасть змогу краще простежити динаміку змін і пояснити, як Донцов став тим Донцовим, постать і вчення якого й донині спричиняють непримиренні дебати. Форму критичного коментаря буде застосовано до текстів Донцова та його опонентів, які я розглядуватиму в їхніх різноманітних контекстах.

Хронологічні рамки дослідження обмежено львівським, або вістниківським, періодом діяльності Донцова, тобто 1922–1939 роками (строго кажучи, було кілька львівських періодів у його житті, але попередні були короткі й далеко не такі плідні). Це був найважливіший етап не лише в житті самого ідеолога, а й у інтелектуальній історії українського

⁸ Антуан Про, *Двенадцать уроков по истории*, пер. с фр. Ю. В. Ткаченко (Москва, 2000), с. 248–252.

інтегрального націоналізму. Діяльність Донцова до 1922 року я розгляну лише коротко, щоби пояснити ідейну еволюцію Донцова від марксиста до націоналіста. Для знайомства з повною інтелектуальною біографією мислителя рекомендую читачам звернутися насамперед до книжки Михайла Сосновського та дисертації Тревора Ерлахера, про які йтиметься в першому розділі.

Працюючи над книжкою, я шукав відповіді на кілька питань. Якими були інтелектуальні джерела «чинного націоналізму» та його оновлень упродовж 1920–1930-х років? Як і чому змінювалася ідеологія Донцова між двома світовими війнами, зокрема, як прихильник «керованої» селянської демократії врешті-решт перетворився на теоретика «кастократії»? Яким насправді було ставлення Донцова до фашизму і націонал-соціалізму та якою мірою вони вплинули на його доктрину? Чи придатні, і якою мірою, теоретичні моделі інтегрального націоналізму, (літературного) фашизму та «консервативної революції» для пояснення донцівізму і вміщення його в порівняльний контекст? І ключове питання: що зумовило відносний успіх націоналізму донцовського штибу між 1926 і 1939 роками?

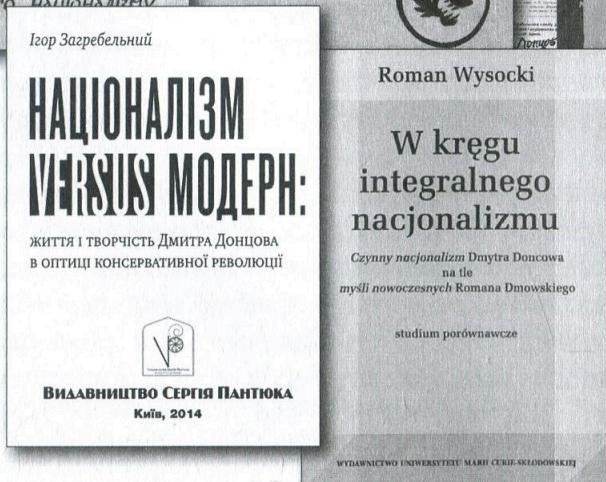
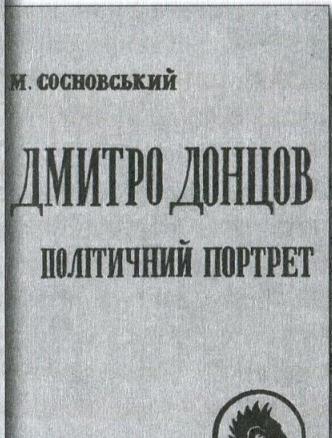
Не всі аспекти багатогранної діяльності Донцова висвітлено в цій книжці. Зокрема, я не почиваюся достатньо компетентним у літературознавстві, тому дослідження літературно-критичних праць редактора «Вістника» залишаю фахівцям. Деталі особистого життя публіциста (про яке збереглося небагато надійних джерел) цікавили мене тісно мірою, якою допомагали зрозуміти інтелектуальні аспекти його біографії.

Ця праця є підсумком майже десятирічного дослідження, попередні результати якого публікувалися раніше в низці статей і розділів у книжках. Деякі фрагменти цих публікацій дослівно або зі змінами відтворено в цій книжці⁹, однак більша її частина є новою і публікується вперше.

⁹ Використано фрагменти таких текстів: Олександр Зайцев, 1) «Націоналізм як релігія: приклад Дмитра Донцова і ОУН (1920–1930-ті рр.)», *Наукові записки Українського Католицького Університету*, ч. II, серія *Історія*, вип. 1 (Львів, 2010), с. 163–189; 2) «Сакралізація нації: Дмитро Донцов і ОУН», Олександр Зайцев, Олег Беген, Василь Стефанів, *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки)*, за заг. ред. Олександра Зайцева (Львів, 2011), с. 151–230 (розділ 2); 3) «В'ячеслав Липинський і Дмитро Донцов: суперечливість погля-

При цій нагоді складаю подяку Канадському інститутові українських студій за надану дослідну дотацію та Українському науковому інститутові Гарвардського університету, де під час стажування за програмою *The Petro Jacyk Distinguished Fellowship in Ukrainian Studies* було написано частину цієї праці. Особлива подяка належить видавництву «Критика», його головному редакторові професору Григорію Грабовичу та директорові й відповідальному редакторові Андрію Мокроусову, які виявили інтерес до видання цієї книжки ще на етапі задуму та неабияк посприяли його втіленню, а також літературному редакторові Вадиму Дивничу за ретельну працю над її текстом.

дів», *Літопис Волині*, ч. 11 (Луцьк, 2012), с. 132–139; 4) Український інтегральний націоналізм 1920–1930-х років: Нариси інтелектуальної історії (Київ, 2013), особливо розділ 4 «Чинний націоналізм»; 5) «Доктрина Дмитра Донцова та її вплив на націоналістичний рух 1920–1940-х років», Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 24: Український визвольний рух середини ХХ століття в контексті політичних ідей, подій та обставин (Львів, 2013), с. 17–35; 6) «Осмислення досвіду Української революції у творах Дмитра Донцова», *Історія та історіографія в Європі*, вип. 5 (Київ, 2016), с. 77–88; О. Ю. Зайцев, «Соціальна міфологія Дмитра Донцова», *Науковий вісник Ужгородського університету*, серія: *Історія*, вип. 1 (2013), с. 15–22; Oleksandr Zajciew, «Ukraińskie uniwersum symboliczne w II Rzeczypospolitej: inwazja integralnego nacjonalizmu», *Metamorfozy społeczne*, t. 4: *Kultura i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, redaktorzy naukowi Włodzimierz Mędrzecki, Agata Zawiszewska (Warszawa, 2012), s. 67–84; Александер Зайцев, «Дмитрий Донцов об истоках и смысле русского коммунизма», *Историческое прошлое и образы истории*, под ред. Л. Н. Черновой (Саратов, 2013), с. 418–425.

Із книжок про Донцова: Ростислав Єндик, *Дмитро Донцов – ідеолог українського націоналізму* (1955); Михайло Сосновський, *Дмитро Донцов: політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму* (1974); Сергій Kvіт, *Дмитро Донцов: ідеологічний портрет. життя і творчість Дмитра Донцова в оптиці консервативної революції* (2013); Iгор Загребельний, *Націоналізм versus модерн: Roman Wysocki, W kręgu integralnego nacjonalizmu. Czynny nacjonalizm Dmytra Doncowa na tle myśl nowoczesnych Romana Dmowskiego. Studium porównawcze* (2014).

1. Дебати про Донцова

Донцова та його доктрину почали активно вивчати і критикувати ще у 1920-х – 1930-х роках. Уже тоді розходження в поглядах на роль мислителя і значення його теорій спричиняли непримиренні дебати, які тривають і донині, хіба в дещо м'якшій та академічнішій формі. Їхню історію можна поділити на три етапи. Перший («доісторіографічний») етап охоплював міжвоєнну добу, коли суперечки з Донцовым і про нього мали майже винятково політичний характер. На другому етапі, що припадає на середину 1940-х – 1980-ті роки, на Заході, поряд із політичними дискусіями, з'явилися й перші спроби академічних біографій ідеолога та досліджені його творчості, натомість в Українській РСР він став тоді одним із головних об'єктів «критики буржуазного націоналізму», наукова вартість якої була невисокою¹. На третьому етапі (після 1991 року) дослідження життя і спадщини Донцова і в Україні, і за її межами зросли кількісно та якісно, втім, дискусії довкола його постаті та ідей не втратили гостроти.

У цьому розділі я не намагатимуся дати вичерпний огляд стану дослідження інтелектуальної біографії Донцова, а зупиняюся лише на деяких працях, які, на мій погляд, найкраще відображають суперечні інтерпретації його ідеологічної спадщини, тому заздалегідь перепрошую в колег, чий вагомий внесок у донцовознавство тут не згадано².

¹ Короткий огляд «критики українського буржуазного націоналізму» загалом див. у моїй книжці «Український інтегральний націоналізм 1920–1930-х років: Нариси інтелектуальної історії» (с. 32–37). З огляду на концептуальну яловість цієї критики, яку сьогодні вже ніхто не сприймає всерйоз, спеціально я її тут не розглядаю.

² Найповніші, хоча теж не вичерпні, огляди історіографії див. у дисертаціях: Ірина Шліхта, *Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму: Дисертація ... канд. іст. наук* (Київ, 2005), с. 15–38; Trevor Erlacher, *The Furies of Nationalism: Dmytro*